

Литовченко Олена Віталіївна,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії діяльності позашкільних
закладів Інституту проблем
виховання НАПН України

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено теоретичні аспекти дослідження процесу соціального становлення особистості; розглядається соціально-виховне середовище позашкільного навчального закладу як чинник цього процесу.

Ключові слова: соціальне становлення особистості, позашкільний навчальний заклад, соціально-виховне середовище, системний підхід, виховна система.

Актуальність проблеми і мета статті

В умовах суттєвих соціокультурних змін підвищується актуальність проблеми соціального становлення особистості, що зумовлює значну увагу до проблеми з боку педагогічної громадськості, наукової спільноти.

Водночас об'єктивною тенденцією можна вважати стрімкий розвиток соціальної педагогіки як нової галузі педагогічних знань, науки про закономірності та механізми становлення і розвитку особистості у процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах. Соціальна педагогіка, визначаючи своїми базовими поняттями «життєвий світ дитини», «соціальне середовище», «життєвий простір особистості», досліджує педагогічні можливості середовища життєдіяльності дитини та його вплив на її соціальне становлення [1].

Значна роль у цьому контексті належить позашкільним навчальним закладам, діяльність яких охоплює вільний час дітей та молоді, заснована на принципі вільного вибору, особистісно орієнтованому підході до інтересів і здібностей кожного вихованця, є різноспрямованою та поліваріативною.

Аналіз педагогічної теорії й практики дає змогу розглядати середовище позашкільного навчального закладу – як соціально-виховне середовище, сутність якого розуміють як сукупність умов життєдіяльності особистості, що здійснюють цілеспрямований вплив на її свідомість і поведінку з метою формування певних якостей, переконань, духовно-ціннісних орієнтацій і потреб [10, с. 260].

У сучасній психолого-педагогічній науці суттєві аспекти проблем соціального становлення дітей та молоді представлено у працях І.Д. Беха, Л.Г. Коваль, О.Л. Кононко, Н.М. Лавриченко, Г.М. Лактіонової, Н.Г. Ничкало, В.М. Оржеховської, О.В. Сухомлинської, О.Я. Савченко та ін. Психологічні аспекти становлення особистості розглядалися Б.Г. Ананьєвим, Л.С. Виготським, І.С. Коном, А.Н. Леонтьєвим, А.В. Петровським та ін. Важливий внесок до розробки проблеми особистісного становлення зробили такі провідні психологи, як Л.І. Божович, П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін та ін. Проблема формування морального досвіду та ціннісних орієнтацій, базової культури особистості як внутрішньої основи становлення особистості є предметом досліджень І.Д. Беха. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника обґрунтовано у дослідженні О.Л. Кононко. Розробці соціально-педагогічних характеристик процесу соціального становлення особистості присвячено праці Л.В. Байбородової, О.В. Безпалько, А.А. Бодалева, І.Д. Зверевої, А.Й. Капської, І.С. Кона, Г.М. Лактіонової, А.В. Мудрика та ін.

Основи вирішення питання соціального становлення особистості у позашкільній роботі закладено С.Т. Шацьким, який впроваджував на практиці ідею «переходу від педагогіки індивідуальної до педагогіки соціальної», основним завданням якої була *педагогізація середовища* – вивчення та

використання виховних можливостей соціального середовища, усвідомлене насичення соціального середовища виховним потенціалом, педагогічне орієнтування середовища. Ідеї об'єднання дітей у товариства з метою розвинути в них почуття солідарності та відповідальності було реалізовано у практиці дитячих клубів, що створювалися С.Т. Шацьким, А.У. Зеленко, П.Ф. Лесгафтом та ін.

У межах проблеми соціального становлення особистості в умовах спеціально організованого навчально-виховного середовища актуальними є педагогічні підходи В.О. Сухомлинського. Ідеї соціального виховання, результатом якого є позитивна соціалізація особистості, впроваджував А.С. Макаренко.

На сучасному етапі питання виховання та соціалізації учнів у позашкільних навчальних закладах відображені у працях вітчизняних і зарубіжних вчених (О.Г. Асмолова, В.В. Вербицького, А.В. Золотарьової, Б.В. Купріянова, Л.Г. Логінової, Г.П. Пустовіта, Т.І. Сущенко та ін.).

Останнім часом в Україні здійснено ряд досліджень, присвячених окремим аспектам навчально-виховної, соціально-педагогічної діяльності позашкільних навчальних закладів. Це, насамперед, дослідження теоретико-методичних основ екологічної освіти та виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах (Г.П. Пустовіт), історії становлення і розвитку позашкільної освіти (В.Є. Берека, Н.Ф. Харінко), теоретико-методичних основ позашкільної освіти в Україні (О.В. Биковська), формування гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю (В.В. Лопатинська), виховання національної самосвідомості особистості, національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу (А.В. Корнієнко, Т.М. Гавлітіна), валеологічне виховання старших підлітків у позашкільних навчальних закладах еколого-натуралістичного профілю (Т.Г. Шаповалова), формування творчих здібностей старшокласників у процесі пошуково-дослідницької діяльності в МАН України (Л.В. Тихенко); профілактики девіантної поведінки підлітків у

позашкільних навчальних закладах (Т.К. Окушко) та ін.

Проте, незважаючи на чималий науковий доробок із різних аспектів проблеми виховання та соціалізації учнів у позашкільних навчальних закладах, відсутній цілісний підхід до обґрунтування соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах. Саме тому *метою* статті є:

— по-перше, дослідження теоретичних підходів щодо соціального становлення особистості;

— по-друге, аналіз соціально-виховного середовища позашкільного навчального закладу як чинника цього процесу.

Основними методологічними ідеями дослідження є теорія соціального середовища як визначального чинника виховного процесу (Л.С. Виготський); ідея використання потенціалу середовища, «педагогізації середовища» з метою виховання гармонійної особистості (С.Т. Шацький); ідея виховання особистості в колективі, гармонізації особистісних й колективних ліній розвитку (А.С. Макаренко); ідея особистісно орієнтованого підходу до виховання особистості (В.О. Сухомлинський, а також І.Д. Бех, М.Й. Боришевський); ідея соціально-педагогічного потенціалу позашкільних навчальних закладів (А.В. Золотарьова, Б.В. Купріянов, Г.П. Пустовіт) та ін.

Дослідження є актуальним у світлі положень Законів України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття), Концепції позашкільної освіти і виховання, Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів, Програма «Основні орієнтири виховання учнів 1-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» тощо.

Основний зміст

Категорію «соціального становлення особистості» розглядають у зв'язку із такими категоріями, як «становлення особистості», «розвиток особистості», «соціалізація», «індивідуалізація» та ін.

Психологічні аспекти становлення особистості у різні періоди розглядалися Б.Г. Ананьєвим, Л.С. Виготським, І.С. Коном, А.Н. Леонтьєвим,

А.В. Петровським та ін. Зокрема, І.С. Кон у праці «Психологія старшокласника» підкреслює значення старшого шкільного віку, юнацького вікового періоду розвитку особистості для відкриття та становлення «соціального «Я» [4]. У докторській дисертації О.Л. Кононко показано, що процес особистісного становлення у дошкільному дитинстві характеризується поєднанням двох важливих і водночас різноспрямованих тенденцій – до соціалізації та індивідуалізації, збалансованість яких є гарантом життєвої компетентності [5].

Розглядаючи процес соціального становлення особистості, доцільно спиратися на психологічні підходи вивчення особистості як носія сукупності психічних властивостей та якостей, що визначають соціально значущі форми діяльності й поведінки. С.Л. Рубінштейн зазначав, що «у якості власне особистісних властивостей зі всього багатоманіття властивостей людини зазвичай виділяють ті, які обумовлюють суспільно значущу поведінку або діяльність людини. Основне місце тому у них посідає система мотивів й задач, які ставить собі людина, якості її характеру, що обумовлюють вчинки людей (тобто ті їхні дії, які виражають відношення людини до інших людей), й здібності людини, тобто властивості, що роблять її придатною до таких, що історично склалися, форм суспільно корисної діяльності» [9, с. 119-120].

Значущим є внесок до розробки *соціально-педагогічних характеристик процесу соціального становлення особистості* таких учених, як Л.В. Байбородова, А.А. Бодалев, І.С. Кон, А.В. Мудрик та ін. Дослідження розкривають процес соціального становлення у контексті соціалізації особистості, представляють роль і місце соціальних проб на різних етапах життя, його педагогічні основи тощо. Зокрема, процес *соціалізації* розглядається як формування готовності індивіда до реалізації системи соціальних ролей, засвоєння цих ролей. При цьому відбувається *соціальне самовизначення* – вибір дітьми власної ролі та позиції у загальній системі соціальних відносин, що передбачає їхнє включення до цієї системи на основі сформованих інтересів і потреб. Соціалізація формує особистість, суттєві риси

якої визначаються тим, яке місце займає людина в системі соціальних відносин: дружніх, любовних, сімейних, політичних тощо [8, с. 42].

Становлення особистості як суспільної істоти, під час якого складаються різноманітні зв'язки особистості з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формується активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід, що нагромаджений людством за весь період розвитку М.П. Лукашевич розглядає як процес її *соціалізації* [6].

Останнім часом в Україні було захищено докторські дисертації, автори яких аналізують педагогічні процеси і явища, пов'язані із соціалізацією учнівської молоді. Так, соціалізації дітей і молоді у ході педагогічно-спрямованої соціальної роботи присвячене дослідження І.Д. Зверєвої. У дисертації Г.М. Лактіонової вивчено педагогічні проблеми соціалізації жіночої молоді в умовах великого міста. Педагогічне осмислення взаємодії сім'ї та школи як провідних інститутів соціалізації дітей шкільного віку представлено у монографії Т.В. Кравченко. У дослідженні О.В. Безпалько розкриваються суттєві аспекти актуальної проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю у територіальній громаді. Сутність соціально-педагогічної роботи представлено автором як «процес зв'язків, взаємодій та взаємовпливів, способів та засобів регуляції життєдіяльності дітей та учнівської молоді, що сприяють розвитку їхньої індивідуальної та соціальної суб'єктності й забезпечуються діяльністю різних соціальних інституцій територіальної громади» [1].

Аналіз останніх досліджень проблем соціального становлення особистості дозволяє констатувати, що це є багатоаспектний процес і його результати розглядаються у наукових працях у зв'язку із сферою розвитку й становлення особистості. Модель формування готовності підлітка взаємодіяти із соціумом розглянуто у кандидатській дисертації Л.М. Назаренко «Родинно-шкільний виховний простір як фактор соціального становлення особистості підлітка». Особливості соціального становлення дітей у дитячих будинках

сімейного типу розглянуто у кандидатській дисертації І.В. Пеша.

У контексті соціально-педагогічних можливостей позашкільної освіти актуальними є дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, що розкривають специфічні особливості, умови, чинники соціального становлення учнів у позашкільних навчальних закладах (О.Г. Асмолова, А.В. Золотарьова, Б.В. Купріянова, Л.Г. Логінова, Г.П. Пустовіта та ін.). Дослідники показали, що суттєвою основою виховання, розвитку й соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах є варіативність і різнорівневність, добровільність і багатуокладність, необмежені можливості у часі та географічних межах здійснення, практична спрямованість навчально-виховного процесу (Г.П. Пустовіт). Результат соціального становлення дітей та учнівської молоді у позашкільних навчальних закладах доцільно розглядати як:

– *засвоєння дитиною системи соціальних ролей* (сімейно-соціальних, професійно-трудова тощо), *формування соціальних знань* (політичних, соціально-економічних, загальнокультурних), *набуття досвіду їх застосування*;

– *формування соціальної стійкості* (виявляється у свідомому прийнятті соціальних норм і цінностей, відповідальності, протистоянні впливу антисоціального середовища);

– *розвиток індивідуальних якостей особистості* (А.В. Золоторьова) та ін.

Аналіз психолого-педагогічних джерел із проблеми дозволяє констатувати, що серед *чинників соціального становлення особистості* одним із суттєвих є соціальне середовище її розвитку (Д.Б. Ельконін, Л.С. Виготський, А.В. Петровський та ін.). Соціокультурне середовище, на думку А.В. Петровського, являє собою джерело розвитку особистості, а не «фактор», що безпосередньо визначає поведінку. Соціокультурне середовище, що є умовою здійснення діяльності людини, несе у собі ті суспільні норми, цінності, ролі, церемонії, знаряддя, системи знаків, з якими стикається індивід [2, с. 264.].

Таким чином, у контексті проблеми соціального становлення особистості

доцільно говорити про *соціальне середовище* становлення особистості, розуміючи сутність такого поняття як сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), які впливають на її свідомість і поведінку [10]. При цьому *соціальне виховання* розглядається як процес і результат цілеспрямованого впливу на людину з метою оволодіння нею загальнолюдськими та спеціальними знаннями, соціальним досвідом, позитивними ціннісними орієнтаціями, соціально значущими якостями.

Аналіз психолого-педагогічних джерел і педагогічної практики свідчить про те, що у освітньому середовищі позашкільних навчальних закладів спеціально створюються й моделюються умови для самореалізації та самоствердження особистості, становлення її як свідомого суб'єкта соціальних відносин, що дозволяє говорити про нього як про соціально-виховне середовище.

У нашому дослідженні будемо розглядати соціально-виховне середовище позашкільного навчального закладу з позицій *системного підходу* – напряму методології наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єкту як системи. Такий підхід зумовлений соціальним замовленням на виховання гармонійної свідомої особистості, яка здатна до самореалізації у суспільстві, а також сучасними концепціями у сфері виховання. Автори концептуальних положень програми «Основні орієнтири виховання учнів 1-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» (керівник проекту й автор концептуальних засад – І.Д. Бех) наголошують на доцільності створення *виховної системи* навчального закладу як чинника ефективності вирішення виховних завдань.

Виховну систему навчального закладу можна розглядати як систему психолого-педагогічну та соціально-педагогічну, оскільки вона здійснює вплив на учнів не лише як педагогічний чинник (через учнів, уроки, підручники тощо), але й як чинник соціальний:

- шляхом залучення до оточуючого середовища;

- через відносини, які складаються між дітьми, педагогами, батьками;
- через психологічний клімат у колективі, що дозволяє об'єднувати дітей і дорослих у межах даної конкретної установи.

Специфічні ознаки *педагогічної системи* визначаються за особливостями функціонального призначення, інформаційного рівня функціонування, морфологічної будови. Саме морфологічний принцип домінує у формулюванні концептуальної ідеї, визначенні структури, моделюванні педагогічної системи [7, с. 25].

Навчально-виховний процес у позашкільному навчальному закладі має свою специфіку, яка, з одного боку, визначається метою, завданнями, особливостями організації навчання і виховання учнів у системі позашкільної освіти, з іншого, – зумовлює його соціально-педагогічну спрямованість. Аналіз педагогічної практики свідчить, що обґрунтування середовища позашкільного навчального закладу як *соціально-виховного середовища*, оперування у цьому контексті категорією «*соціально-педагогічна виховна система*» має суттєві підстави.

З позицій системного підходу розглядає соціально-виховне середовище установи додаткової освіти дітей* А.В. Золотарьова, яка говорить про *соціально-педагогічну систему* як про соціально обумовлену цілісність учасників педагогічного процесу, що взаємодіють на основі співробітництва між собою, оточуючим середовищем та його духовними й матеріальними цінностями, яка спрямована на формування і розвиток особистості [3].

Останнім часом у позашкільних навчальних закладах розвиваються об'єднання та реалізуються програми, які мають соціально-педагогічну спрямованість, орієнтовні на розвиток особистості, її комунікативних та інтелектуальних здібностей, соціальних якостей. Така діяльність сприяє соціалізації та індивідуалізації дітей і підлітків, надає можливості спробувати

---

* У РФ із 1991 р. застосовується термінологія: «додаткова освіта дітей», «установа додаткової освіти дітей» (УДОД) тощо.

себе у різноманітних соціальних ролях, сприяє соціальному становленню особистості. Існує соціальне замовлення на програми економічної та правової освіти, гуманітарного та соціально-реабілітаційного напрямів, орієнтовані на розширення соціальних знань і практичних навичок, підготовку старшокласників до особистісного й професійного самовизначення й самореалізації тощо.

Результати аналізу *соціально-педагогічних виховних систем* позашкільних навчальних закладів, що є учасниками Всеукраїнського конкурсу-огляду соціально-педагогічних виховних систем позашкільних навчальних закладів (листопад 2008 – вересень 2009), засвідчують їхню соціально-педагогічну спрямованість. Зокрема, відповідно критерію «прогнозований результат» фіксувалися характеристики учня позашкільного навчального закладу як результат навчально-виховної діяльності. Згідно матеріалів соціально-педагогічних виховних систем позашкільних навчальних закладів, прогноуються наступні характеристики учня:

- упевненість у собі;
- якості, що дають змогу правильно вибрати необхідну соціальну роль, прийняти, зрозуміти та полюбити себе, підвищити самооцінку;
- лідерські якості;
- культура міжособистісних відносин;
- відчуття причетності до суспільної справи, відповідальність за результат своєї роботи як частини загальної справи;
- уміння встановити зрілі соціальні стосунки з однолітками, соціумом, навички розв'язання конфліктів;
- психологічна культура особистості;
- наполегливість;
- вміння переконувати, прагнення взяти відповідальність на себе;
- вміння «тримати удар» та швидко включатися у нову діяльність;
- вміння самостійно вирішувати життєві труднощі, узагальнювати життєвий досвід;

- повага до батьків, турбота про молодших, хворих;
- правова культура, повага до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- вихованість, високі моральні якості;
- громадянська відповідальність;
- національна самосвідомість, патріотизм;
- сформовані ціннісні установки і смисложиттєві орієнтації;
- усвідомлення самоцінності та індивідуальності кожної людини;
- ціннісне ставлення до навколишнього світу тощо.

Висновки

Вище зазначене дає підстави сформуванню певних висновків. По-перше, соціальне становлення особистості є актуальною соціальною проблемою, предметом аналізу вітчизняних і зарубіжних філософів, психологів, педагогів тощо. Сутність *соціального становлення особистості* доцільно розуміти як складний багатоаспектний процес формування та розвитку особистості як суспільної істоти, під час якого складаються різноманітні зв'язки особистості з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формується активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід. *По-друге*, правомірно розглядати середовище позашкільного навчального закладу як *соціально-виховне середовище*, яке розуміють як сукупність умов життєдіяльності особистості, що здійснює цілеспрямований вплив на її свідомість і поведінку з метою формування певних якостей, переконань, духовно-ціннісних орієнтацій та потреб. *По-третє*, аналіз психолого-педагогічних джерел і педагогічної практики (з позицій системного підходу аналізувалися соціально-педагогічні виховні системи) свідчить про спрямованість соціально-виховного середовища позашкільних навчальних закладів на соціальне становлення особистості учня: розвиток його соціальних якостей, інтеріоризацію соціальних цінностей тощо.

Стаття не вичерпує проблему повною мірою, лише узагальнено

представляє деякі аспекти. Подальшого обґрунтування вимагають питання соціального виховання особистості у позашкільних навчальних закладах, соціально-педагогічного потенціалу цих установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпалько О.В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : автореф. дис. доктора пед. наук : 13.00.05 / О.В. Безпалько. – Луганськ, 2007. – 44 с.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672 с. – (Большая университетская библиотека).
2. Золотарева А.В. Интегративно-вариативный подход к управлению учреждением дополнительного образования детей : Монография. – Ярославль : ЯГПУ, 2006. – 290 с.
3. Кон И.С. Психология старшеклассника / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
4. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Кононко Олена Леонтіївна. – К., 2001. – 336 с.
5. Лукашевич М.П. Соціальна робота (теорія і практика) : навч. посіб. / М.П. Лукашевич, Т.В. Семигіна – К. : ІПК ДСЗУ, 2007. – 341 с.
6. Пустовіт Г.П. Екологічне виховання учнів 5-9 класів : навч.-метод. посіб. / Г. Пустовіт. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2003. – 146 с.
7. Рожков М.И., Байбородова Л.В. Организация воспитательного процесса в школе : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / М.И. Рожков, Л.В. Байбородова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 256 с.
8. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1959. – 354 с.
9. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / [за ред. І.Д. Звереві]. – К.

: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

13.00.05 – Соціальна педагогіка

Литовченко О. В.

Соціально-виховне середовище позашкільних навчальних закладів як чинник соціального становлення особистості

Кількість бібліографічних посилань – 9.

Литовченко Е.В.

Социально-воспитательная среда внешкольных учебных учреждений как фактор социального становления личности

В статье представлены теоретические аспекты исследования процесса социального становления личности; рассматривается социально-воспитательная среда внешкольного учебного учреждения как фактор такого процесса.

Ключевые слова: социальное становление личности, внешкольное учебное учреждение, социально-воспитательная среда, системный поход, воспитательная система.

Litovchenko E.V.

Social and Educational Environment of Out-of-school Educational Institutions as a Factor of Social Forming

In the article some theoretical aspects of the research process of social formation of personality, social and educational environment of out-of-school educational institutions as a factor in this process are presented and discussed.

Keywords: social formation of personality, out-of-school educational institution, socio-educational environment, the system campaign, educational system.